

Nieuwe studies naar Joods verzet

De Nederlandse Joden zouden de vervolging tijdens de bezetting lijdzaam over zich heen hebben laten komen. Een hardnekkig beeld. Er zijn tal van voorbeelden waaruit blijkt dat zij juist wel poogden zich hieraan te onttrekken, zoals te lezen valt in enkele recent verschenen publicaties. Weliswaar valt er nog veel boven water te halen, maar het is een thema waaraan door diverse onderzoekers al in het verleden meermalen aandacht is besteed.

Door Enno van der Eerden

Foto: privéarchief Jaap Roos

Abraham Roos, 'burgemeester' van Amerongen.

Na een zwerftocht langs verschillende onderduikadressen belandde Abraham Roos, een kruidenier uit Amsterdam, in de loop van 1944 in het plaatsje Amerongen. Daar kwam hij, voorzien van een nieuwe identiteit, in contact met de lokale illegaliteit. In de herfst van dat jaar nam zijn onderduik een wonderlijke wending. Vanuit het zuiden arriveerden steeds meer vluchtelingen in Amerongen, zowel Duitsers als Nederlanders onder wie ook NSB'ers. Roos, alias Theo van Leur, bood op het gemeentehuis zijn hulp aan om voor hen opvang en voedsel te regelen. In die rol had hij dagelijks contact met de Duitse commandant. Op een avond werd er in het bijzijn van de twee NSB-burgemeesters een stevige borrel gedronken. Roos kon daar goed tegen, sprak uitstekend Duits waarop de commandant, die zeer tevreden was over zijn inzet, hem aanstelde als nieuwe burgemeester. Het gaf hem onder meer de mogelijkheid vrijgeleiden te regelen voor gestrande geallieerde piloten.

Vooroorlogse stereotypingen

Het verhaal van Abraham Roos, die evenals zijn vrouw en twee kinderen de oorlog zou overleven,

is ronduit bizar. Juist om die reden wil het nog wel eens opduiken in de geschiedschrijving. Door Jac. van der Kar bijvoorbeeld in zijn kleine boekje *Joods verzet* (1981) en ook in de roman *Huis aan de Amstel* (1993) van Constant Vecht wordt eraan gerefereerd. Vorig jaar publiceerde zijn zoon Jaap Roos het boek *Joodse burgemeester in oorlogstijd*, waarin deze geschiedenis uitvoerig uit de doeken wordt gedaan.

Een verkorte versie daarvan is opgenomen in de recent verschenen bundel *Gezichten van Joods verzet*. Een uitgave van de Nederlandse Kring voor Joodse Genealogie, waarin door Jeroen J.C. Sprenger een kleine veertig Joodse verzetsgeschiedenissen bijeengebracht zijn. Sommige daarvan zijn al eens eerder opgetekend, de meeste zijn tot nog toe onbekend.

In de verantwoording constateert Sprenger dat het bijna ondoenlijk is een algemeen beeld te schetsen van de wijze waarop verzet werd gepleegd.

Daarvoor zijn de ervaringen eenvoudigweg te divers. Toch zijn uit die variëteit wel verschillende conclusies te trekken, aldus Ben Braber in de inleiding. Braber, historicus aan de University of Glasgow, doet al sinds begin jaren '80 onderzoek naar Joods verzet en publiceerde meerdere boeken over dit thema, waaronder in 1990 het eerste standaardwerk, *Zelfs als wij zullen verliezen – Joden in verzet en illegaliteit in Nederland, 1940-1945*.

Braber weerspreekt het wijdverbreide beeld dat de Joden in Nederland de vervolgingen lijdzaam over zich heen lieten komen. Er zijn tal van voorbeelden waaruit blijkt dat zij juist wel poogden zich hieraan te onttrekken. Jacques Presser, auteur van het standaardwerk *Ondergang* (1965), stelde al in 1961 in dagblad *Het Vaderland* dat het verzet van Joden

Het is bijna ondoenlijk een algemeen beeld te schetsen van Joods verzet, daarvoor zijn de ervaringen eenvoudigweg te divers

verhoudingsgewijs dat van niet-Joden overtrof. Braber wijt deze hardnekkige onderschatting aan traditionele, vooroorlogse stereotyperingen en vooroordelen waarin de Jood neergezet werd als een fysiek zwak slachtoffer. Ook na de oorlog nog waren antisemitische sentimenten zeker niet verdwenen. En binnen het al snel groeiende goedfoutperspectief was lange tijd geen aandacht voor het slachtoffer. De nadruk lag op heroïsche verzetsdaden. Bovendien concentreerden Joodse overlevenden zich veeleer op het opbouwen van hun leven en hadden zij sterk de neiging het leed in stilte te verwerken. Een fenomeen dat overigens ook voorkwam onder niet-Joodse verzetsmensen die gevangen hadden gezeten of verwanten hadden verloren.

Bijnaam Jöd'njan

Begrippen als verzet en illegaliteit zijn rekbaar en hebben zich in uitlopende vormen gemanifesteerd. Onderduiken, waar circa 30.000 Joden hun toevlucht toe namen, was evenzeer een vorm van verzet als de inderhaast geformeerde knokploegen in het Amsterdam van kort voor de Februaristaking. Vele Joden waren betrokken bij illegale bladen, anderen bij het organiseren van ontsnappingen uit gevangenschap. Weer anderen sloten zich aan bij niet-Joodse verzets- en sabotagegroepen of stelden alles in het werk om zich met vervalste en aangepaste stambomen te laten ariseren. Er waren er ook die weigerden zich te laten registreren en een ster te dragen. Al deze vormen van verzet kwamen voor onder alle lagen en politiek-maatschappelijke stromingen binnen de Joodse gemeenschap, verspreid over het hele land. Wel met de nadruk op Amsterdam, maar daar woonde nu eenmaal het grootste deel van de Joodse bevolking. Deze grote verscheidenheid in achtergronden, omstandigheden en motieven maken het lastig en misschien zelfs wel onmogelijk om Joods verzet onder één noemer te vangen. En met het hoge aantal slachtoffers zijn ook vele getuigenissen verdwenen. Naar de exacte aantallen Joodse verzetsstrijders zal het dan ook altijd gissen blijven. Maar toch, een paar willekeurige voorbeelden uit *Gezichten van Joods verzet*. Dick Polak wist uit

Foto: privéarchief Loet Polak

Dick Polak (zittend derde van links) tijdens zijn pilotenopleiding bij de RAF.

het beruchte SD-kantoor aan de Amsterdamse Euterpestraat te ontsnappen en via de Dutch-Paris-line Portugal te bereiken om vervolgens in Engeland een pilotenopleiding te volgen. Simon van Spiegel uit Deventer raakte in Almelo betrokken bij de opvang van onderduikers. Hij had het geluk een uitgesproken niet-Joods uiterlijk te hebben, hoewel binnen de illegaliteit iedereen wist wie er achter Jan van Bruggen schuilging. Jöd'njan was zijn bijnaam. De Groep-Van Dien bestond uit Joodse vluchtelingen uit Duitsland en Polen, die elkaar leerden kennen in het Amsterdamse Huis Oosteinde, een opvanghuis dat in 1937 ingericht was door het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen. Na de Duitse inval groeide het aantal leden en hield men zich met Nederlandse geestverwanten vooral bezig met het zogenaamde verzorgingswerk en de verspreiding van illegale bladen. Na het op gang komen van de deportaties werden ook ontsnappingspogingen uit Westerbork georganiseerd en onderduikadressen en valse persoonsbewijzen geregeld. In 1944 sloot het gezelschap zich aan bij de Vrije Groepen Amsterdam (VGA), een federatie van zo'n veertig Amsterdamse groepen die gespecialiseerd waren in onderduikhelp. Deze VGA, met een aanzienlijk aantal Joodse leden, duikt in diverse bijdragen op, onder meer in het hoofdstuk van Loes Gompes over de zeer actieve Porgel en Porulan-groep van Bob van Amerongen en Jan Hemelrijk. Daarover publiceerde zij in 2013 al het boek *Fatsoenlijk land*, waarin overigens ook al ruimschoots aandacht werd besteed aan de Joodse onderduikers die hun heil hadden gezocht in 't Hooge Nest, de Gooise villa waarover Roxane van Iperen in 2018 haar gelijknamige bestseller publiceerde.

Wijdverbreide misvatting

Leon Beek, de Joodse echtgenoot van schrijfster Cissy van Marxveldt, was personeelschef bij de Bijenkorf, vocht als officier bij de Grebbelinie, sloot zich aan bij het Legioen van Oud-Frontstrijders dat in 1941 fuseerde met de Ordedienst.

Leon Beek als luitenant tijdens Eerste Wereldoorlog (1917).

Foto: privéarchief John Löwenhardt

Simon van Spiegel

Fotos afkomstig uit familiearchief

Jan Hemelrijk (l.) en Bob van Amerongen.

Foto: privéarchief Paul Beek

Foto: Beeldbank WO2 - NIOD

In de nacht van 25 op 26 januari 1943 werd een aanslag gepleegd op het Rembrandttheater in Amsterdam door leden van de CS-6-groep.

Na zijn arrestatie en hechtenis in Westerbork werd hij als strafgevangene in augustus 1944 in de duinen bij Overveen geëxecuteerd. Zijn kleinzoon Paul Beek schreef een biografisch artikel in de bundel, maar breidde zijn verhaal daarnaast uit tot een op zichzelf staand boek, *Samenzwering in Westerbork*. Eenzelfde reactie had Martijn Katan, emeritus hoogleraar voedingsleer in Amsterdam. Hij stuitte tijdens zijn onderzoek op zoveel familieleden die

Ook Katan becijfert dat het aantal Joodse verzetsmensen verhoudingsgewijs aanmerkelijk hoger was dan onder niet-Joden

actief waren in het verzet, dat hij zijn bijdrage terugtrok en de gevonden informatie onderbracht in een eigen boekuitgave. In *Geen makke schapen* reconstrueert hij de lotgevallen van tien familieleden. Ook hier een rijk geschakeerd beeld. Neef Emile was betrokken bij de Ordedienst, nicht Didi was actief als koerierster en de half-Joodse ach-

terneef Hans Katan (nog altijd een bekende naam) was lid van het roemruchte Amsterdamse CS-6, een verzetsgroep die menigmaal overging tot aanslagen en liquidaties van collaborateurs en verraaders.

Minder bekend is zijn jongere broer Ernst, muziekstudent, die af en toe hand- en spandiensten verleende. Toen zijn vriendin in verwachting raakte, voegde zij zich bij haar ouders in Zuid-Frankrijk waar zij van een jongetje beviel. Pogingen zich bij haar te voegen mislukten. Toen in de pers ruim aandacht werd besteed aan de executie van zijn broer Hans besloot Ernst de benen te nemen richting Brabant. Waarschijnlijk

op grond van zijn achternaam werd hij bij een controle uit de trein gehaald en kwam hij via Kamp Amersfoort in Westerbork terecht. Een vlucht poging werd hem uiteindelijk fataal.

Ook Martijn Katan verbaast zich over die zo wijdverbreide misvattingen over Joods verzet. En ook hij becijfert dat het aantal Joodse verzetsmen-

sen verhoudingsgewijs aanmerkelijk hoger was dan onder niet-Joden. Maar hij voegt daar nog enkele bevindingen aan toe. Het waren vooral de arme Joden, het proletariaat, die slachtoffer werden, bij gebrek aan financiële middelen om noodzakelijke documenten en onderduikkosten te betalen. Bovendien speelde mee dat deze groep geen contacten had buiten de eigen kring. In tegenstelling tot Joden uit de sociale middenklasse, vaak ondernemers en middenstanders, die wel over voldoende financiële reserves en de juiste kennis beschikten om een veilig onderkomen en een nieuwe identiteit te vinden. Vanuit die positie hadden ze ook de mogelijkheid actief aan het verzet deel te nemen.

Schuilsjoel

Stuk voor stuk waardevolle bijdragen aan een aspect waarover nog veel te schrijven valt. Niet voor niets heeft het NIOD het al lange tijd op een lijst met gewenste onderzoeksprogramma's staan. Maar in de loop der jaren is wel al veel voorwerk verricht door tal van historici en journalisten. In de boeken van Ben Braber zijn vele voorbeelden

Voor al arme Joden werden slachtoffer, bij gebrek aan financiële middelen en contacten buiten de eigen kring

te vinden. Geboekstaafd zijn ook de inspanningen van Walter Süskind in de Hollandsche Schouwburg en de Joodse vrouwen in de tegenoverliggende crèche. Zo ook de activiteiten van de Palestina-Pioniers, die vanuit hun tehuis in Loosdrecht connecties hadden met de verzetsgroep rond Joop Westerweel. Of de Joodse onderduiker Max Léons die in het Drentse Nieuwlande samen met Arnold Douwes aan het hoofd stond van een grote onderduikorganisatie. En onlangs nog publiceerde Jaap Sanders de biografie *Adje Cohen – Een leven in verzet*. Cohen, na de oorlog markant en onvermoeibaar voorvechter van het orthodoxe Joodse

Omgeving van het Drentse dorp Nieuwlande, waar de Joodse onderduiker Max Léons samen met Arnold Douwes actief was in de onderduikhulp.

gedachtegoed, was tijdens de bezetting actief in het gewapend verzet. Omdat hij zijn jeugd in Hamburg had doorgebracht sprak hij vloeiend Duits en had hij zoveel lef dat hij als Duitser openbare gelegenheden bleef frequenteren. In Rotterdam voorzag hij ondergedoken lotgenoten van voedsel en organiseerde hij gebedsdiensten in een schuilsjoel.

Wat al deze onderzoekers alleen niet is gelukt is het doorbreken van dat hardnekkige en in wezen beledigende beeld van de makke schapen en de slachtbank. Dramatische foto's en filmopnamen van razzia's, deportaties en kampen hebben nu eenmaal meer effect op beeldvorming dan gebeurtenissen die alleen voortleven in herinneringen en verhalen op papier.

BOEKEN

Jaap Roos: *Joodse burgemeester in oorlogstijd* (Amphora Books, € 20,-)

Jeroen J.C. Sprenger (red.): *Gezichten van Joods verzet - Veertig schetsen van Joden in Verzet* (Nederlandse Kring voor Joodse Genealogie, € 21,50)

Paul Beek: *Samenzwering in Westerbork - Het verhaal van Leon Beek* (Boekscout, € 20,-)

Martijn Katan: *Geen makke schapen - Een persoonlijke geschiedenis van Joods verzet* (Prometheus, € 19,99)

Jaap Sanders: *Adje Cohen - Een leven in verzet* (Van Praag, € 24,95)